

ՃԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԲԵՐ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՏԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

ԼՈՒՍԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հոգվածում քննարկվում են փոխանունությանը վերաբերող մոտեցումներ և սահմանումներ տարբեր տեսությունների դիտանկյունից: Զուտ լեզվաբանական մոտեցման տեսանկյունից փոխանունությունը դիտարկվում է որպես իմաստի անցում՝ հիմնված երևույթների տարածական և ժամանակային հարակից կապերի վրա: Ճանաչողական լեզվաբանության զարգացումն ընդլայնում է փոխանունության մեկնաբանությունը՝ իմաստային կանոնավոր կառուցակարգը վերածելով ճանաչողական կանոնավոր գործընթացի: Այսպիսի համատեքստում ճանաչողական փոխանունությունը սահմանվում է որպես օբյեկտիվ իրականության որոշակի հատվածների հասկացության ղաշտի ձևավորմանն ու ընկալմանն անհրաժեշտ տարր:

Բանալի բառեր – փոխանունության տեսություն, ճանաչողական լեզվաբանություն, ճանաչողական փոխանունություն, իրականության ընկալման միջոց:

Մարդու՝ աշխարհընկալման, իմաստավորման, կարգայնացման, ինչպես նաև իմացության բարդ ու տարաբնույթ երևույթները մտապահելու ունակությունները հիմնվում են փոխանունության և փոխաբերության երևույթների վրա: Այս գործընթացներում գիտելիքի որևէ կառույց կարող է գիտակցության մեջ արթնացնել համապատասխան առարկաների ու երևույթների հետ կապված տարբեր զուգորդումներ և տեղեկություններ: Ըստ Ռ. Յակոբսոնի՝ մարդու խոսքային գործունեությունն ամբողջապես հիմնված է այս երկու հիմնարար հնարների վրա: Ընդ որում, փոխանունության և փոխաբերության հիմքն են տարաբնույթ մտավոր և հոգեբանական գործընթացները: Այսպես, փոխաբերությունն ապահովում է մարդու կարողությունը՝ ընտրելու որոշակի նշանակությամբ բառեր կամ բառերը փոխարինելու իմաստով մոտ այլ լեզվամիավորներով, մինչդեռ փոխանունության երևույթը հնարավորություն է ընձեռում անհատին բառերից հաջորդական շղթաներ կազմելու և բառերը շարահյուսորեն ճիշտ դասավորելու¹:

Ավանդական լեզվաբանության տեսանկյունից փոխանունությունը դիտարկվում է որպես իմաստի անցում, որի հիմքում գոյություն ունեն առար-

¹ **Якобсон Р.О.** Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // Теория метафоры. Москва, 1990, стр. 110–132.

կաների կամ երևույթների միջև իրական հարակից կապեր՝ հիմնված տարածական, ժամանակային, պատճառահետևանքային և այլ զուգորդումների վրա: Այս տարածված տեսակետն այս կամ այն չափով ընդունելի է այն լեզվաբանների համար, որոնք փոխանունությունը դիտարկում են զուտ լեզվաբանական տեսության տեսանկյունից²: Այսպես, փոխանունության տարածված օրինակ են համարվում The Kremlin, Whitehall, Washington, Baghdad բառերը, որպես փոխանուններ, հիմնված տարածական զուգորդման վրա:

Փոխանունության տեսության շրջանակներում առանձնակի ընդգծվում է դրա մի տեսակը՝ սինեկդոխան, որի դեպքում ընկալումը ձևավորվում է ոչ թե ամբողջի, այլ, ավելի հաճախ, դրա փոքր մասի միջոցով, որով իմաստավորվում է ամբողջը. օրինակ՝ *bricks and mortar*-ը շենքերի, անշարժ գույքի և նույնիսկ ֆինանսական անվտանգության մի ողջ համալիրի փոխանվանական անվանում է³:

Այսպիսով, լեզվաբանական մոտեցման տեսանկյունից փոխանունությանը նվիրված հետազոտությունների մեծ մասն այն սահմանում է որպես իմաստի անցում, որը հիմնված է երևույթների հարակից կապերի վրա:

Ճանաչողական լեզվաբանության զարգացումն ընդլայնում է փոխանունության մեկնաբանությունը՝ իմաստային կանոնավոր կառուցակարգը վերածելով ճանաչողական կանոնավոր գործընթացի: Փոխանունության նկատմամբ ճանաչողական մոտեցումը դրան վերագրում է աշխարհի մասին մտավոր հատուկ կառույցների տեսքով գիտելիքի ձևավորման ձևերից մեկի՝ փոխանվանական հասկացության կարգավիճակ: Ճանաչողական առումով փոխանությունը մտածողության հիմնական բնութագրերից մեկն է: Արտաքին աշխարհից ստացվող տեղեկույթը հավաքվում և վերամշակվում է անհատի ուղեղում, ինչի արդյունքում ձևավորվում է տեղեկությանի որոշակի կառույց, որն արտացոլում է մարդու իմացական փորձը գիտելիք-հասկացությո՝ ինչ-որ «քվանտների» տեսքով⁴:

Փոխանունությունը՝ որպես հասկացությանի երևույթ, ճանաչողական

² Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1967; Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Ленинград, 1973; Гинзбург Е.Л. Конструкции полисемии в русском языке: таксономия и метонимия. Москва, 1985; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Избранные труды в 2 т. Том 1, Москва, 1995.

³ Punter D. Metaphor. London, N.Y., 2007, p. 147-148.

⁴ Краткий словарь когнитивных терминов /Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л.Г. / Под общей ред. Е.С. Кубряковой/. Москва, 1996, стр. 90.

լեզվաբանների ուշադրությանն առաջին անգամ արժանացավ 1980 թ., երբ լույս տեսավ Զ. Լակոֆի և Մ. Ջոնսոնի «Փոխաբերությունները, որոնցով ապրում ենք» հիմնարար աշխատությունը: Ըստ հեղինակների՝ փոխանունության լեզվաբանական գործառույթն անուղղակի հղում է (reference), որի դեպքում մի էությունը փոխարինում է մյուսին: Մյուս կողմից, փոխանունությունը դուրս է գալիս լեզվական երևույթի շրջանակից և մեր հասկացությանին համակարգում գործում փոխանվանական կայուն, կանոնավոր հասկացությունների ձևով (օրինակ՝ ամբողջ-մաս), որոնք մեր գիտակցության մեջ համակարգված են և արտացոլվում են լեզվի միջոցով: Փոխանվանական հասկացությունները մեզ հնարավորություն են ընձեռում ընկալելու մի էության հասկացությանին դաշտը մեկ այլ էության հետ դրա հարաբերության միջոցով: Դրանք կազմորոշում են ոչ միայն մեր լեզուն, այլև մեր մտքերը, գործողությունները և հիմնված են մեր փորձի վրա: Այդ հիմքն ավելի ակնհայտ ու «շոշափելի» է, քան փոխաբերական հասկացություններինը, քանի որ ենթադրում է անմիջական ֆիզիկական կամ պատճառական զուգորդումներ⁵: Այսպիսով, փոխանունությունն ընկալվում է որպես իմաստի ընդլայնման ամենից հիմնարար գործընթացներից մեկը և հնարավոր է ավելի կարևոր, քան փոխաբերությունը⁶:

Հետագայում Զ. Լակոֆը կարգայնացման գործընթացի վերլուծությանը նվիրված «Կանայք, կրակը և վտանգը» աշխատության մեջ խոսում է նախատիպերի տեսության մասին⁷: Հեղինակը կարգերում նախատիպային էֆեկտների (ազդեցությունների) առաջացման աղբյուր է համարում փոխանունությունը, որի դեպքում կարգի անդամները (օրինակ՝ տիպային ներկայացուցիչը կամ նախատիպը) ներկայացնում են ողջ կարգը. օրինակ՝ Արևմուտքի մշակույթում mother հասկացությամբ նախատիպային հիմքով զուգորդվում է «housewife mother» հասկացությի հետ: «Mother»-ի և «housewife»-ի միջև հարաբերությունները փոխանվանական են և գոյություն ունեն միայն հասկացության մակարդակում. «mother» կարգը փոխանվանաբար ներառում է «housewife mother» ենթակարգը: Հասարակական կարծրատիպերը մասնավորապես ներկայացնում են փոխանվանական կաղապարների տեսակներից մեկը, որտեղ կարգի ներկայացուցիչը հանդես է գալիս ողջ կարգի փոխարեն:

⁵ Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, IL., 1980, p. 35.

⁶ Taylor J. Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. Great Britain, 1995, p. 124.

⁷ Lakoff G. Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind. Chicago, 1987.

Նույն աշխատության մեջ Զ. Լակոֆը գործածության մեջ է դնում նոր հասկացություն՝ «իդեալականացված ճանաչողական կաղապարներ» (ԻՃԿ)⁸ որպես բարդ համակարգված գիտելիքային կառույցներ, որոնք ներկայացնում են անհատների հասկացության իմացությունը: ԻՃԿ-ները իդեալականացված են համարվում, քանի որ ստեղծված են մարդկանց կողմից և կարող են մշակույթից մշակույթ տարբերվել: Մեկ այլ կարևոր հատկանիշն այն է, որ ԻՃԿ-ները մասերից կազմված ամբողջություններ են, օրինակ՝ իդեալականացված կաղապարում շաբաթը ներկայացվում է որպես յոթ՝ իրար հաջորդող մասերից կազմված ամբողջություն, ամեն մի մասը կոչվում է օր, և երրորդ օրը երեքշաբթին է: Կարգայնացման գործընթացի նկարագրության համար հեղինակը բացահայտում է ԻՃԿ չորս տեսակ՝ նախադասական (propositional), սխեմատիկ (image schematic), փոխաբերական (metaphorical) և փոխանվանական (metonymic), որից վերջինը նախատիպային էֆեկտների հիմքն է: «Նախատիպային էֆեկտների» ձևով նախատիպության դրսևորումների էությունն այն է, որ կարգի կենտրոնական անդամները, որոնք ավելի մոտ են նախատիպին, ավելի արագ են ճանաչվում, հաճախ գործածվում, քան ոչ կենտրոնականները, այսինքն՝ օգտագործվում են կարգն ընդհանուր առմամբ ընկալելու համար⁹:

Այսպիսով, խոսքը մի առարկայի կամ իրադրության ընկալման կանոնավոր կառուցակարգի և տարբեր տեսանկյուններից դրա իմաստավորման հնարավորության մասին է, որը կարգավորվում է փոխանունության գործընթացով: Փոխանունության ճանաչողական և գործնական գործառության հիմքում է եզրահանգման ճանաչողական գործառույթը (մարդկային մտածողության ճանաչողական կարևորագույն գործողություններից մեկը, որի ընթացքում մարդը դուրս է գալիս տրվածի սահմաններից՝ հիմնվելով այն տեղեկությունների վրա, որոնք կան արտահայտության մեջ, և նոր տեղեկություն է ստանում)⁹, որը հնարավորություն է ընձեռում մարդուն ստեղծելու առարկաների կամ իրադրությունների նոր իմաստներ և հետևաբար՝ իրականությունը տարբեր կերպով ընկալելու: Այս գործընթացում բառը, որը սահմանակցում է հին նշվածի հետ ժամանակի և տարածության մեջ կամ դրա հետ ներառված է նույն իրադրությունում, կիրառվում է նոր առարկան անվանելու նպատակով¹⁰:

⁸ Նույն տեղում, էջ 67-70:

⁹ Краткий словарь когнитивных терминов, стр. 33.

¹⁰ Кронгауз М. А. Семантика: учебник для вузов. Москва, 2001, стр. 156.

Այսպիսով, վերջին տարիների մի շարք աշխատությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ փոխանունությունը՝ որպես իրականության ընկալման խորքային կառուցակարգ, ավելի հաճախ է հայտնվում ճանաչողական լեզվաբանության ուշադրության կենտրոնում և դրանով իսկ հետզհետե դուրս գալիս ավանդական բառագիտության կամ ոճաբանության հետաքրքրությունների շրջանակներից:

Ճանաչողական տեսության շրջանակներում բոլորովին այլ բացատրություն է ստանում նաև «հարակցություն» եզրույթը, որը փոխանունության ավանդական սահմանումներից մեծ մասի հիմքում է: Գ. Ռադենի և Զ. Կովեցեսի կարծիքով ավանդական մոտեցմամբ հարակից հարաբերություններն իրական աշխարհ են գալիս, իսկ ճանաչողականով՝ մղվում դեպի հասկացության մակարդակ¹¹: Այս հարթակում հարակցությունը ձեռք է բերում հասկացության հատկանիշներ, որոնք «միշտ չէ, որ օբյեկտիվորեն են արտացոլում իրական հարաբերությունները»¹²: Հասկացության հարակցության հիմքում այն գաղափարն է, որ իմաստը ոչ թե հայտնաբերվում, այլ ստեղծվում է անհատների կողմից, և «իրականության ճանաչողական մոտեցումը գոյություն չունի առանց անհատների գիտելիքների և ընկալման»¹³: Սա նշանակում է, որ անհատներից է կախված այն իրողությունը, թե ինչ են նրանք ըմբռնում, ինչ հարակցային կապեր են նշմարում փոխանվանական անցումների ժամանակ: Հետևաբար՝ վերհանվող հարակցային կապերի բնույթը կարող է տարբեր անհատների կողմից տարբեր կերպ ընկալվել:

Ճանաչողաբանության տեսանկյունից փոխանունությունը դիտարկվում է ոչ միայն որպես հասկացության երևույթ, այլև ճանաչողական գործընթաց, որի ժամանակ մտավոր մի էությունը հասանելի է դառնում մյուսի միջոցով, և փոխանվանական անցման ժամանակ «հասկացույթ-աղբյուրը «մտավոր ներթափանցում է» հասկացույթ-նպատակ կամ «ակտիվացնում է» հասկա-

¹¹ Kövecses Z., Radden G. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view // Cognitive Linguistics 9-1, 1998, p. 37-77.

¹² Koch P. Frame and contiguity: On the cognitive bases of metonymy and certain types of word formation // Metonymy in language and thought. / Panther K.-U., Radden. G. (eds). Amsterdam/Philadelphia, 1999, p. 139-167.

¹³ Feyaerts K. Metonymic Hierarchies: The Conceptualization of Stupidity in German Idiomatic Expressions // Metonymy in Language and Thought / Panther K.-U., Radden G. (eds.). Amsterdam/Philadelphia, 1999, p. 317.

ցույթ–նպատակը»¹⁴ : Ընդգծվում է, որ փոխանունությունը մարդու առօրեական մտածողության մաս է, որը կառուցվածքայնացնում է նրա մտքերն ու գործողությունները: Փոխանվանական անցման ժամանակ բառը որոշակի իմաստ է ձեռք բերում շեշտադրման, այսինքն՝ հասկացության իրողական տիրույթում որևէ տարրի առանձնացման արդյունքում: Բառի փոխանվանական նշանակությունը համապատասխանում է շեշտադրվող տարրի, այսպես կոչված, ակտիվ մասին, որն անմիջականորեն մասնակցում է նկարագրվող իրադրությանը (She heard the piano – *piano* – *sound* պրոֆիլի ակտիվ գոտի): Ռ. Լենքերը, նկարագրելով փոխանունության բնույթը, նշում է, որ դրա միջոցով անվանում ստացած էությունը ծառայում է որպես «հղման կետ» (reference point), որը մտավոր ազատ մուտք է բացում ցանկալի արդյունքի համար (այն էության համար, որին հղում են կատարում)¹⁵: Այսպիսով, մի անունը ոչ թե ուղղակիորեն օգտագործում ենք մյուսն անվանելու համար, այլ կատարում ենք բարդ մտավոր գործողություն՝ մի էության միջոցով այլ էությունների հասնելու համար:

Փոխանվանական անցման շրջանակներում կատարվող տեղաշարժի մեկնաբանությանն անդադարձել են մի շարք լեզվաբաններ: Որոշակի ճշգրտմամբ այդ մեկնաբանությունները տեղ են գտել փոխանունության նոր սահմանումներում: Օրինակ՝ «հասկացության տիրույթ–աղբյուրի ասիմետրիկ անցում դեպի այլ տիրույթ–նպատակ»¹⁶: Լրացուցիչ մեկնության է ենթարկվել նաև փոխանվանական՝ *հեղինակ–ստեղծագործություն* ընդունված անցումը, որի կանոնավոր կերպն ընդգծվում է մինչևճանաչողական շրջանում: Այսպես, Ռուիս դե Մենդոսայի աշխատությունում տարբերակվում են փոխանունության երկու հիմնական տեսակներ, որոնցից մեկի դեպքում աղբյուրը նպատակի ենթատիրույթն է (source–in–target). օրինակ՝ փոխանվանական կաղապար՝ *գործիք–երաժիշտ*, որն այն նվագում է. «The **sax** won't come to today's rehearsal» (սաքսոֆոնն այսօր փորձի չի գալու), որտեղ «the sax»-ը համարվում է «the sax player»-ի ենթատիրույթ: Փոխանվանական մյուս կաղապարի դեպ-

¹⁴ **Barcelona A.** The multi-level role of metonymy in grammar and Discourse: A case study // Proceedings of the international conference "Perspectives on metonymy", held in Lodz, Poland, May 6–7, 2005, Peter Lang, 2007, p. 103–132.

¹⁵ **Langacker R.W.** Reference–point constructions // Cognitive Linguistics 4, 1993, p. 30.

¹⁶ **Barcelona A.** Reviewing the properties and prototype structure of metonymy // Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view. Benczes R., Barcelona A., Ruiz de Mendoza Ibanez F.J. (eds). Amsterdam/Philadelphia, 2011, p. 7–57.

քում նպատակն աղբյուրի ենթատիրույթն է (target-in-source). օրինակ՝ «*He always enjoys Shakespeare*», որտեղ «*Shakespeare*» նշանակում է նրա ստեղծագործությունները և համարվում հայտնի դրամատուրգի մասին մեր գիտելիքների ենթատիրույթ: Փոխանունության այս երկու տեսակները համընկնում են ճանաչողական երկու հիմնական գործողությունների հետ՝ *տիրույթի ընդլայնում* (domain expansion), որը համապատասխանում է աղբյուրը նպատակի ենթատիրույթն է (source-in-target) կաղապարին և *տիրույթի կրճատում* (domain reduction), որտեղ նպատակն է աղբյուրի ենթատիրույթը (target-in-source)¹⁷:

Ճանաչողական իմաստաբանության տեսանկյունից փոխանունության մեկնաբանումն արտացոլված է Ե. Պադուչևայի ուսումնասիրություններում, որտեղ դա դիտարկվում է որպես գործընթաց (ուշադրության կիզակենտրոնի տեղաշարժ) և արդյունք: Նա հետազոտում է փոխանունությունը «նշյալ իրադրություն» հասկացության համատեքստում, որը դիտարկվում է որպես ընկալվող իրականության հատված: Ընդ որում, միևնույն իրադրությունը լեզվում կարող է տարբեր կերպ ընկալվել: Լեզվաբանը նշում է, որ փոխանվանական տեղաշարժերի համար հիմք կարող է լինել մարդու ընկալման ընտրողականությունը: Իրականության որևէ հատվածի հասկացությամբ դաշտի ձևավորման ընթացքում իրականության որոշ կողմեր շեշտադրվում են, առանձնանում, մյուսները՝ քողարկվում, դառնում ֆոն. կարծես կատարվում է իրականության կառուցվածքայնացում¹⁸:

Այսպիսով, փոխանունությունն աշխարհի լեզվական պատկերի ձևավորման կառուցակարգերից մեկն է, իրականության որևէ հատվածի ճանաչողական արտացոլումն ամբողջի և նրա մասերի միջև՝ հարաբերությունների հիման վրա:

Վերոնշյալ աշխատությունների քննարկումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ եթե ավանդական տեսանկյունից փոխանունությունը դիտարկվում է որպես առարկայի անվանման միջոցների զուտ փոխարինում՝ հիմնված հարակից

¹⁷ Ruiz de Mendoza Ibáñez F.J. High-level cognitive models: In search of a unified framework for inferential and grammatical behavior // Proceedings of the international conference "Perspectives on metonymy", held in Lodz, Poland, May 6–7, 2005. Peter Lang, 2007, p. 11 – 30.

¹⁸ Падучева Е.В. Пространство в обличий времени и наоборот (к типологии метонимических переносов) // Логический анализ языка. Языки пространств. Москва, 2000, стр. 242.

կապերի վրա, ապա ճանաչողական մոտեցումն էականորեն ընդլայնում է դրա՝ որպես բառույթի ներսում իմաստային անցումների կառուցակարգերից մեկի մասին պատկերացումը և նկատելիորեն վերանայում վերջինիս էությունը՝ այն ներկայացնելով որպես ճանաչողական գործընթաց, երևույթի հասկացությանին դաշտի մոդելավորման ճանաչողական կառուցակարգ: Այսպիսով, փոխանունությունը սահմանվում է որպես իրականության ընկալման և կարգայնացման ձև, այսինքն՝ աշխարհի մասին գիտելիքի, իմացության, իմաստավորման և կազմակերպման հիմնարար հնար:

КОГНИТИВНАЯ МЕТОНИМИЯ В СВЕТЕ РАЗНЫХ ТЕОРИЙ

ЛУСИНЕ АРУТЮНЯН

В статье рассматриваются подходы и определения метонимии с точки зрения разных теорий. В рамках лингвистической теории метонимия определяется как перенос значения, основанный на пространственной или временной смежности предметов и явлений. Развитие когнитивной лингвистики расширило интерпретацию метонимии, определяя ее как регулярный когнитивный процесс, как важный инструмент познания и осмысления фрагментов объективной действительности.

Ключевые слова – теория метонимии, когнитивная лингвистика, когнитивная метонимия, средство концептуализации действительности.

COGNITIVE METONYMY WITHIN THE FRAMEWORK OF VARIOUS THEORIES

LUSINE HARUTYUNYAN

The paper considers the approaches and definitions of metonymy from the point of view of various theories. Linguistically, metonymy is defined as a transfer of word meaning based on spatio-temporal contiguity. With the development of cognitive linguistics, the status of metonymy has increasingly changed being perceived as a regular cognitive process. Cognitive approach to metonymy considers it to be a fundamental tool for the perception of fragments of reality.

Key words – metonymy theory, cognitive linguistics, cognitive metonymy, reality conceptualization tool.